

O‘ZBEK MAQOM QO‘SHIQCHILIGI: AYRIM DOLZARB MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

Xayrulla Lutfullayev

O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq artisti,

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti professori

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20747652>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek maqom qo‘shiqchiligining bugungi rivojlanish jarayonida uchrayotgan ayrim dolzarb muammolar tahlil qilinadi. Xususan, maqom ijrochiligida an’anaviy uslubni saqlash, ustoz-shogird an’anasining davomiyligini ta’minlash, yosh ijrochilarning ovoz imkoniyatlari, talaffuz madaniyati va badiiy talqin mahoratini shakllantirish masalalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek maqomi, maqom ijrochiligi, ustoz-shogird an’anasi, an’anaviy ijro, milliy musiqa, talaffuz madaniyati, badiiy talqin, maqom ta’limi.

Kirish

O‘zbek xalqining ko‘p asrlik ma’naviy-madaniy merosi tarkibida maqom san’ati alohida o‘rin egallaydi. Maqom qo‘shiqchiligi nafaqat milliy musiqa madaniyatining yuksak namunasi, balki xalqning estetik qarashlari, falsafiy tafakkuri, badiiy didi va ma’naviy qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan noyob san’at turi hisoblanadi. Asrlar davomida shakllanib takomillashgan ushbu ijrochilik an’analari ustoz-shogird maktabi orqali avloddan avlodga yetkazilib kelinmoqda. Maqom qo‘shiqchiligi insonning musiqiy tafakkuri, badiiy idroki va ijrochilik mahoratini yuksaltirish bilan bir qatorda, milliy o‘zlikni anglash, estetik tarbiya va ma’naviy kamolotning muhim omillaridan biri sifatida ham e’tirof etiladi.

Bugungi kunda mamlakatimizda milliy musiqa san’atini asrash, rivojlantirish va keng targ‘ib etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. So‘nggi yillarda maqom san’atini rivojlantirish, uning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish, yosh ijrochilarni tayyorlash hamda xalqaro miqyosda targ‘ib qilish borasida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalarida maqom yo‘nalishlari bo‘yicha mutaxassislar tayyorlash tizimi takomillashtirilmoqda, xalqaro festival va ilmiy-amaliy anjumanlar muntazam o‘tkazilib, maqom san’atining nufuzi yanada oshirilmoqda. Bularning barchasi maqom qo‘shiqchiligining zamonaviy rivojlanish bosqichini yangi sifat darajasiga olib chiqishga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, maqom qo‘shiqchiligi amaliyotida va uni o‘qitish jarayonida yechimini kutayotgan qator muammolar ham mavjud. Xususan, ayrim yosh ijrochilar tomonidan maqomlarning uslubiy va badiiy xususiyatlariga to‘liq rioya qilinmasligi, ijro jarayonida milliy vokal maktabiga xos ovoz hosil qilish tamoyillarining buzilishi, she’riy matnning mazmuni va talaffuziga yetarli e’tibor berilmasligi, maqom sho‘balarining ichki mantiqiy rivojlanish qonuniyatlari chuqur o‘zlashtirilmasligi kuzatilmoqda. Natijada ayrim hollarda maqom asarlarining badiiy qimmatini va an’anaviy ijro uslubi to‘liq namoyon bo‘lmay qolmoqda.

Maqom qo‘shiqchiligi ta’limida ham metodik ta’minot, o‘quv adabiyotlari va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash bilan bog‘liq ayrim kamchiliklar saqlanib qolmoqda. Amaliy mashg‘ulotlar jarayonida individual yondashuvning yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagani, ovoz imkoniyatlarini ilmiy asosda rivojlantirish metodikalarining cheklanganligi, ijrochilik kompetensiyalarini baholash mezonlarining mukammal ishlab chiqilmagani ta’lim sifatiga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatmoqda. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar va ommaviy axborot vositalarining keng rivojlanishi maqom san’atini ommalashtirish uchun yangi imkoniyatlar

yaratishi bilan birga, ayrim hollarda an'anaviy ijro mezonlaridan chekinish holatlariga ham sabab bo'lmoqda.

Yana bir muhim masala — ustoz-shogird an'anasining zamonaviy ta'lim tizimi bilan uyg'unligini ta'minlashdir. An'anaviy maqom maktablarida ijrochilik sir-asrorlari asosan amaliy mashg'ulotlar, bevosita kuzatish va takrorlash asosida o'zlashtirilgan bo'lsa, bugungi kunda bu tajribani zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ilmiy-metodik yondashuvlar hamda axborot-kommunikatsiya vositalari bilan uyg'unlashtirish zarurati ortib bormoqda. Bu esa maqom qo'shiqchiligi bo'yicha mutaxassislar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirishni taqozo etadi.

Muhokama.

O'zbek maqom qo'shiqchiligi bugungi kunda milliy musiqa san'atining eng muhim va murakkab yo'nalishlaridan biri sifatida rivojlanmoqda. Uning ijro an'analari, badiiy-estetik talablari, ovoz yuritish uslublari, she'riy matn bilan ishlash madaniyati va sahnaviy talqini o'ziga xos murakkab tizimni tashkil etadi. Shu bois maqom qo'shiqchiligidagi muammolarni faqat ijrodagi ayrim kamchiliklar sifatida emas, balki ta'lim, tarbiya, metodika, ijrochilik maktabi, madaniy muhit va zamonaviy texnologik jarayonlar bilan bog'liq keng qamrovli masala sifatida ko'rib chiqish lozim.

Avvalo, maqom qo'shiqchiligining asosiy muammolaridan biri an'anaviy ijro uslubini to'liq saqlash va uni yosh avlodga yetkazish masalasidir. Maqom asarlari oddiy qo'shiq ijrosidan farqli ravishda chuqur ichki mantiq, bosqichma-bosqich rivojlanish, ohangiy noziklik, usul va vazn uyg'unligi hamda badiiy-falsafiy mazmunga ega. Shu sababli maqomni ijro etuvchi xonanda faqat yaxshi ovozga ega bo'lishi bilan cheklanmasligi, balki maqomning tarixiy shakllanishi, sho'balar tizimi, lad-ohang xususiyatlari, ijro maktablari va she'riy matn mazmunini ham chuqur bilishi zarur. Amaliyotda esa ayrim yosh ijrochilar maqomning tashqi ohangini o'zlashtirib, uning ichki badiiy mohiyatiga yetarlicha kirib bora olmayotgani kuzatiladi. Bu holat ijroda yuzakilik, ohangni ortiqcha bezash yoki aksincha, badiiy ifodaning sust bo'lishiga olib keladi.

Maqom qo'shiqchiligida ovoz madaniyati alohida ahamiyat kasb etadi. An'anaviy maqom ijrosida ovoz tabiiyligi, nafasni to'g'ri boshqarish, tovushni ravon olib borish, pardalarning aniqligi va kuy jumllalarining mantiqiy yakunlanishi muhim mezon hisoblanadi. Biroq ayrim ijrochilar akademik vokal yoki estrada ijrochiligiga xos usullarni maqomga bevosita ko'chirib qo'llashi natijasida milliy ijro uslubiga xos nozikliklar buzilishi mumkin. Maqom qo'shiqchiligida ovozni haddan tashqari kuchaytirish, sun'iy vibratsiya, ortiqcha drammatizatsiya yoki keraksiz bezaklardan foydalanish asarning tabiiy badiiy ta'sirini susaytiradi. Shuning uchun maqom xonandalarini tayyorlashda milliy vokal uslubining o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy-metodik asosda o'rgatish zarur.

Yana bir dolzarb muammo — talaffuz va she'riy matn bilan ishlash masalasidir. Maqom qo'shiqchiligi mumtoz she'riyat bilan chambarchas bog'liq. Navoiy, Fuzuliy, Mashrab, Ogahiy, Muqimiy, Furqat kabi shoirlar g'azallari maqom ijrosida muhim o'rin tutadi. Bunday matnlarni ijro etishda har bir so'zning ma'nosi, talaffuzi, urg'usi va badiiy ohangi xonanda tomonidan chuqur anglanishi kerak. Aks holda, asarning mazmuniy yaxlitligi buziladi. Bugungi ijrochilik amaliyotida ayrim hollarda so'zlarning noto'g'ri talaffuz qilinishi, aruz vaznining his etilmasligi, g'azal mazmunining yetarlicha ochilmasligi kuzatiladi. Bu esa maqom qo'shiqchiligining badiiy-falsafiy mohiyatini to'liq yetkazishga to'sqinlik qiladi. Demak, maqom ta'limida adabiyot, aruz ilmi, mumtoz she'riyat tahlili va sahna nutqi kabi yo'nalishlarni ijrochilik mashg'ulotlari bilan uzviy bog'lash muhimdir.

Maqom qo'shiqchiligi ta'limidagi metodik muammolar ham alohida e'tibor talab qiladi. Ko'p hollarda maqom o'rgatish jarayoni ustozning shaxsiy tajribasi va amaliy ko'rsatmalariga tayangan holda olib boriladi. Bu an'ana juda qimmatli bo'lsa-da, uni zamonaviy metodik tizim bilan boyitish zarur. Chunki bugungi ta'lim jarayonida o'quvchi yoki talabaning individual ovoz imkoniyatlari, psixologik tayyorgarligi, musiqiy eshitish qobiliyati, ritmik sezgisi va ijro tajribasi turlicha bo'ladi. Shu sababli maqom qo'shiqchiligini o'qitishda yagona umumiy yondashuv yetarli emas. Har bir talaba uchun individual mashq tizimi, ovoz diapazoniga mos repertuar, bosqichma-bosqich murakkablashib boruvchi ijro topshiriqlari ishlab chiqilishi kerak.

Maqom ijrochiligida ustoz-shogird an'anasi eng samarali tarbiya maktablaridan biri hisoblanadi. Chunki maqom san'atining ko'plab nozik jihatlari kitob yoki nota orqali emas, balki bevosita eshitish, kuzatish, takrorlash va ustoz nazorati ostida mashq qilish orqali o'zlashtiriladi. Biroq hozirgi davrda ushbu an'anani to'liq saqlash bilan birga, uni oliy ta'lim va kasbiy ta'lim tizimi talablariga moslashtirish zarur. Ustoz-shogird munosabatlari faqat ijro ko'nikmasini o'rgatish bilan cheklanmay, shogirdning musiqiy dunyoqarashi, sahna madaniyati, estetik didi, kasbiy mas'uliyati va milliy qadriyatlarga hurmatini shakllantirishga xizmat qilishi lozim.

Maqom qo'shiqchiligining yana bir muhim muammosi repertuar tanlash va uni bosqichma-bosqich o'rgatish bilan bog'liq. Ayrim hollarda yosh ijrochilarga murakkab maqom asarlari ularning ovoz imkoniyati, ijro tajribasi va badiiy tayyorgarligi yetarli bo'lmagan holatda beriladi. Bu esa ijroda zo'riqish, pardalarning noaniq aytilishi, nafasning noto'g'ri taqsimlanishi va badiiy ifodaning yetarli darajada ochilmasligiga olib keladi. Shu bois maqom qo'shiqchiligi ta'limida repertuar tanlash mezonlari aniq belgilanishi lozim. Dastlab sodda kuy tuzilishiga ega, ovoz diapazoniga mos asarlar tanlanib, keyinchalik murakkab sho'balar va yirik shakllarga o'tish maqsadga muvofiqdir.

Zamonaviy madaniy jarayonlar ham maqom qo'shiqchiligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda internet, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli platformalar va ommaviy axborot vositalari maqom san'atini keng targ'ib qilish uchun katta imkoniyat yaratmoqda. Yoshlar maqom asarlarini turli ijrochilar talqinida eshitish, video darslardan foydalanish va arxiv yozuvlarini o'rganish imkoniyatiga ega. Biroq bu jarayonning salbiy tomoni ham mavjud: ayrim ijrochilar maqomni ommaboplashtirish maqsadida uning an'anaviy shakli va badiiy mezonlarini soddalashtirib yuborishi mumkin. Shuning uchun raqamli muhitda maqom san'atini targ'ib qilishda ilmiy asoslangan, sifatli va mutaxassislar tomonidan nazorat qilingan audio-video materiallarni ko'paytirish zarur.

Maqom qo'shiqchiligining rivojida ilmiy tadqiqotlar va o'quv adabiyotlarining ahamiyati ham katta. Maqom ijrochiligi bo'yicha nazariy, metodik va amaliy qo'llanmalar yetarli bo'lishi yosh xonandalar tayyorlash sifatini oshiradi. Ayniqsa, maqom asarlarining ijro tahlili, ovoz mashqlari, nafas texnikasi, talaffuz madaniyati, sahna talqini va badiiy ifoda vositalariga bag'ishlangan o'quv-uslubiy materiallarga ehtiyoj mavjud. Bunday manbalar maqom ta'limini tizimlashtirish, ustoz tajribasini ilmiy asosda umumlashtirish va uni ta'lim jarayoniga joriy etishga xizmat qiladi.

Mavjud muammolarni bartaraf etish uchun, avvalo, maqom qo'shiqchiligi ta'limida integrativ yondashuvni kuchaytirish lozim. Ya'ni ijrochilik mashg'ulotlari musiqa nazariyasi, maqom tarixi, mumtoz adabiyot, aruz, sahna madaniyati, psixologiya va pedagogika bilan uyg'un holda olib borilishi kerak. Bunday yondashuv xonandaning faqat texnik ijro mahoratini emas, balki badiiy tafakkuri va ijodiy dunyoqarashini ham rivojlantiradi.

Ikkinchidan, yosh ijrochilarni tayyorlashda individual ta'lim yo'nalishlarini ishlab chiqish muhim. Har bir talabaning ovoz diapazoni, nafas imkoniyati, musiqiy eshitish darajasi va ijro

xarakteri aniqlanib, unga mos mashqlar va repertuar belgilanmalidir. Bu yondashuv ijrochining tabiiy imkoniyatlarini to'g'ri rivojlantirishga yordam beradi.

Uchinchi, ustoz-shogird an'anasini zamonaviy ta'lim shakllari bilan uyg'unlashtirish zarur. Bunda amaliy mashg'ulotlar, mahorat darslari, ijro tahlillari, arxiv yozuvlarini tinglash, ijodiy uchrashuvlar va sahna amaliyotlari bir tizimda tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

To'rtinchidan, maqom qo'shiqchiligi bo'yicha raqamli resurslar bazasini kengaytirish lozim. Sifatli audio-video darslar, ustoz ijrochilar yozuvlari, notalar, matnlar, ijro tahlillari va metodik tavsiyalarni o'z ichiga olgan elektron platformalar yosh ijrochilar uchun katta yordam beradi. Biroq bunday materiallar mutaxassislar tomonidan tayyorlanishi va ilmiy-metodik jihatdan asoslangan bo'lishi zarur.

Beshinchidan, maqom ijrochiligini baholash mezonlarini takomillashtirish lozim. Bunda faqat ovoz kuchi yoki kuy matnini yod bilish emas, balki uslubga rioya qilish, pardalarning aniqligi, nafasni boshqarish, talaffuz madaniyati, she'riy matn mazmunini ochish, badiiy talqin va sahna madaniyati kabi mezonlar ham hisobga olinishi kerak.

O'zbek maqom qo'shiqchiligi bugungi kunda milliy musiqa san'atining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lsa-da, uning rivojlanishida bir qator dolzarb muammolar mavjud. Bu muammolar ijrochilik mahorati, ta'lim jarayoni, an'anaviy uslubni saqlash, yosh avlodni tayyorlash, repertuar tanlash va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bilan bevosita bog'liqdir.

Birinch muammo — an'anaviy ijro uslubining to'liq saqlanmasligidir. Maqom qo'shiqchiligi o'ziga xos ovoz yuritish, nafas olish, pardalarni aniq ifodalash, ohangiy bezaklardan me'yorida foydalanish va badiiy talqin qilishni talab etadi. Ayrim yosh ijrochilar maqom asarlarini ijro etishda estrada yoki akademik vokal uslublariga ortiqcha taqlid qiladilar. Natijada maqomga xos tabiiylik, milliy ohang va uslubiy nozikliklar yo'qolib boradi. Bu muammoni bartaraf etish uchun maqom ijrochiligida milliy vokal maktabi talablarini chuqur o'rgatish, ustoz ijrochilar ijrolarini tahlil qilish, arxiv yozuvlari asosida mashg'ulotlar tashkil etish zarur.

Ikkinchi muammo — ustoz-shogird an'anasining sustlashuvidir. Maqom san'atida ijro sirlarini faqat nota yoki nazariy bilim orqali o'zlashtirish qiyin. Undagi nozik pardalar, bezaklar, nafas yo'llari, ohang talqini bevosita ustozdan shogirdga amaliy yo'l bilan o'tadi. Hozirgi ta'lim tizimida esa ba'zan bu an'ana yetarli darajada davom ettirilmaydi. Yechim sifatida oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida taniqli maqom ustalari bilan mahorat darslarini ko'paytirish, individual mashg'ulotlarga keng o'rin berish, ustoz-shogird maktablarini qo'llab-quvvatlash lozim.

Uchinchi muammo — yosh ijrochilarning ovoz tayyorgarligi yetarli emasligidir. Maqom qo'shiqchiligi uzoq nafas, tovushni ravon olib borish, ovoz diapazonini to'g'ri ishlatish va pardalarni aniq kuylashni talab qiladi. Ayrim ijrochilar ovoz imkoniyatini to'g'ri baholamasdan murakkab asarlarni ijro etishga urinadi. Bu esa ovoz zo'riqishi, kuy jumllarining buzilishi va badiiy ta'sirning pasayishiga olib keladi. Buning yechimi sifatida talabalarning ovoz diapazoni, nafas imkoniyati va ijro darajasiga mos repertuar tanlash, maxsus nafas mashqlari va vokal mashg'ulotlarini tizimli tashkil etish zarur.

To'rtinchi muammo — talaffuz va she'riy matn mazmunining yetarli ochilmasligidir. Maqom qo'shiqchiligi mumtoz adabiyot bilan chambarchas bog'liq. G'azal matnidagi har bir so'zning ma'nosi, urg'usi va talaffuzi to'g'ri yetkazilmasa, asarning badiiy qiymati pasayadi. Ba'zan ijrochilar mumtoz so'zlarning ma'nosini chuqur anglamay kuylaydilar. Bu muammoning yechimi maqom ta'limida mumtoz adabiyot, aruz vazni, sahna nutqi va talaffuz madaniyatini ijrochilik darslari bilan bog'liq holda o'qitishdir.

Beshinchi muammo — maqom ta’limida metodik qo’llanmalar va tizimli dasturlarning yetarli emasligidir. Amaliyotda ko’p hollarda o’qitish jarayoni faqat ustoz tajribasiga tayanadi. Bu ijobiy jihat bo’lsa-da, zamonaviy ta’limda aniq metodika, bosqichma-bosqich mashqlar, baholash mezonlari va o’quv materiallari zarur. Yechim sifatida maqom qo’shiqchiligi bo’yicha zamonaviy o’quv qo’llanmalar, elektron darsliklar, audio-video materiallar, ijro tahlillari va metodik tavsiyalar ishlab chiqilishi kerak.

Oltinchi muammo — repertuar tanlashdagi nomutanosiblikdir. Ba’zan yosh ijrochilarga ularning ovoz imkoniyati va tajribasiga mos bo’lmagan murakkab maqom asarlari beriladi. Natijada ijro sifati pasayadi. Buning oldini olish uchun repertuar tanlashda talabaning yoshi, ovoz turi, diapazoni, musiqiy eshitish qobiliyati va ijro tajribasi hisobga olinishi lozim. Repertuar oddiydan murakkabga qarab bosqichma-bosqich tanlanishi zarur.

Yettinchi muammo — maqom ijrochiligida sahna madaniyatining yetarli shakllanmaganidir. Maqom xonandasi nafaqat kuylash, balki sahnada o’zini tutish, tinglovchi bilan ruhiy aloqa o’rnatish, asarning mazmunini yuz ifodasi, holat va ichki kechinma orqali yetkazish mahoratiga ham ega bo’lishi kerak. Bu muammoning yechimi sahna madaniyati, aktyorlik mahorati va ijro psixologiyasi bo’yicha maxsus mashg’ulotlarni tashkil etishdir.

Umuman olganda, o’zbek maqom qo’shiqchiligidagi dolzarb muammolarni hal etish uchun quyidagi umumiy yechimlar muhim ahamiyatga ega: maqom ta’limini tizimli takomillashtirish, ustoz-shogird an’anasini mustahkamlash, yosh ijrochilar uchun individual yondashuvni kuchaytirish, milliy ijro uslubini chuqur o’rgatish, mumtoz adabiyot va talaffuz madaniyatiga e’tiborni oshirish, zamonaviy texnologiyalardan unumli foydalanish hamda maqom san’atini yoshlar orasida keng targ’ib etish. Bu chora-tadbirlar maqom qo’shiqchiligining badiiy-estetik qimmatini saqlash, ijrochilik maktablarini rivojlantirish va milliy musiqa merosini kelajak avlodlarga mukammal yetkazishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Rajabov Yunus. Maqomlar. – Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2006. – 384 b.
2. Ishoq Rajabov. Maqom asoslari. – Toshkent: O’qituvchi, 1992. – 336 b.
3. Otanazar Matyoqubov. Maqomot. – Toshkent: Musiq, 2004. – 312 b.
4. Otanazar Matyoqubov. Shashmaqom saboqlari. – Toshkent: Musiq, 2007. – 248 b.
5. Turg’un Alimatov. Maqom va ijrochilik an’analari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005. – 176 b.
6. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. – Paris: UNESCO, 2003.